

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ШКУРОВ ЄВГЕН ВЛАДЛЕНОВИЧ

УДК 82-311.9.0'06:141.319.8

**АНТРОПОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА СУЧАСНОЇ НАУКОВОЇ
ФАНТАСТИКИ**

10.01.06 – теорія літератури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Костенко Наталія Василівна.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Татаренко Алла Леонідівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри слов'янської філології
імені професора Іларіона Свенціцького;

кандидат філологічних наук
Олійник Світлана Миколаївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
доцент кафедри української літератури і
компаративістики.

Захист відбудеться «29» листопада 2017 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.15 із захисту докторських дисертацій у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14.

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зала № 12.

Автореферат розісланий «26» жовтня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Наумовська О. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Художня фантастика заглиблена в пошуки відповідей на питання, пов'язані з буттям як окремої людини, так і всієї цивілізації. Наукова фантастика – різновид фантастичної літератури, оснований на припущенні раціонального характеру, за яким фантастичне у творі моделюється за допомогою гіпотетичних наукових відкриттів або технічних винаходів. Сучасна постмодерна література занурена у філософсько-естетичні ігри, віддаляючись від нагальних проблем часу, або іронічно їх обігруючи. Наукова фантастика, навпаки, розглядає сьогочасні тенденції крізь призму уважної аналітики. Від зародження наукова фантастика тісно пов'язана з найновішими інтенціями в науці, техніці, соціумі. Саме цим можна пояснити численні передбачення на сторінках науково-фантастичних творів, які одне за одним втілюються в життя. Зв'язок науки й наукової фантастики виявляється насамперед у впливі наукових методів на відношення фантастики до дійсності. Ситуації, створювані науковою фантастикою, не повинні суперечити логіці матеріального світу, або принаймні мають пояснюватися раціональним вихідним науково-фантастичним припущенням. Дійсність не обов'язково показана в тексті, але завжди відіграє роль точки відліку, тож не дивно, що наукова фантастика так суголосна нашому часові, який на чільне місце ставить науку та раціональне мислення. У ХХ – на початку ХХІ ст. наріжним каменем фантастичної літератури стала проблема людини, що поєднала питання гносеологічного, аксіологічного, соціокультурного та філософсько-антропологічного характеру.

Актуальність дисертації зумовлена тим, що потенційні зміни людини та людства сьогодні стали не просто абстрактним філософуванням, а нагальним питанням. Учені проводять експерименти з редагування людського генома, триває робота над інтеграцією кібернетичних механізмів та тіла людини. Потенційні втручання в людську біологію, перспективи зрощення людини з машиною сьогодні цікавлять медицину, філософію, кібернетику тощо. Розвиток цих і подібних тенденцій, їх вплив на майбутнє людства, зокрема загрози та небезпеки, посідають центральне місце в сучасній науково-фантастичній літературі. Для аналізу обрані автори і тексти, які, з нашого погляду, найяскравіше відображають художню специфіку осмислення людини в науково-фантастичній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості в межах науково-дослідницької теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мови і літератури народів світу: взаємодія та самобутність» (державний реєстраційний номер 11БФ044-01, науковий керівник – доктор філологічних наук, професор Г.Ф. Семенюк). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №5 від 23 грудня 2013 року).

Мета роботи – визначити специфіку художнього втілення людини в сучасній науково-фантастичній літературі. Це передбачає виконання таких завдань:

- з'ясувати сутність феноменів фантастичного, фантастики та наукової фантастики, уточнити естетико-онтологічні координати фантастичної літератури;

- розглянути класифікації фантастики,
- дослідити специфіку та генезу науково-фантастичної літератури;
- проаналізувати специфіку художнього осмислення людини в науково-фантастичному творі, зокрема технооптимізму і технопесимізму;
- визначити та дослідити основні візії людини в науково-фантастичному творі.

Об'єкт дослідження – науково-фантастична проза порубіжжя ХХ та ХХІ ст., зокрема твори американця Т. Чана «Зрозумій» (1991 р.), росіянина С. Лук'яненка «Л – означає люди» (1991 р.), «Геном» (2000 – 2004 рр.), фінна Х. Райаніємі «Deus Ex Nomine» (2005 р.), австралійця Г. Ігана «Хранителі кордону» (1999 р.), росіянина Ю. Нікітіна «Транслюдина» (2006 р.), українського подружжя фантастів М. та С. Дяченків «Vita Nostra» (2007 р.) та «Лихоманка» (2009 р.), американського дуету М. Резніка та Л. Робін «Споріднені душі» (2009 р.), українця В. Кузьменка «Древо життя» (1990 р.), канадця П. Воттса «Острів» (2009 р.), білорусько-українського дуету фантастів О. Громико та А. Уланова «Космобіолухи» (2001 р.) та ін.

Предмет – естетико-поетологічний та культурософський аспекти зображення людини у творах сучасної наукової фантастики.

Теоретико-методологічну основу роботи складають праці, присвячені вивченню різних аспектів фантастичного, фантастики та наукової фантастики (Г. Гуревича, Т. Бовсунівської, О. Ковтун, Р. Лахманн, С. Лема, Ю. Лотмана, М. Мещерякової, К. Мзареулова, М. Назаренка, Р. Нудельмана, Є. Нейолова, А. Нямцу, С. Олійник, В. Пузія, О. Сайковської, А. та Б. Стругацьких, Ж.-П. Сартра, І. Смірнова, О. Стужук, Є. Тамарченка, Ц. Тодорова, Т. Чернишової, О. Чигиринської, Н. Чорної та ін.), літературної антропології (С. Андрусів, В. Ізера, С. Козлова, Д. Лихачова, М. Марковського, Т. Музики, Р. Нича, В. Подороги, О. Поліщук, Л. Тарнашинської, С. Яковенка та ін.), проблеми людини в науковій фантастиці (Д. Айдачича, А. Брігікова, О. Ковтун, Р. Лахманн, С. Лема, Є. Нейолова, А. Нямцу та ін.), філософської та культурної антропології (П. Гуревича, А. Камю, М. Кожевнікової, В. Маслова, Е. Фромма, М. Фуко, Ф. Фукуями, В. Чеклецова, М. Шелера та ін.).

Методи дослідження. У роботі, окрім загальнонаукових (серед яких аналіз і синтез, дедукція, абстрагування, порівняння), застосовується низка спеціальних методів: філологічний – для вивчення та коментування текстів; порівняльно-типологічний – для виявлення параметрів художнього осмислення людини в науковій фантастиці та створення типології основних візій людини в цьому різновиді фантастичної літератури; герменевтичний – для аналізу та інтерпретації творів сучасної наукової фантастики, а також для вивчення структури тексту; порівняльно-історичний – для аналізу становлення наукової фантастики; наратологічний – для осмислення способів оприявлення авторського бачення людини в науково-фантастичних текстах; інтертекстуальний – для виявлення інтекстів, які є ключами до інтерпретації авторського розуміння людини; біографічний – для прояснення авторських філософсько-естетичних концепцій у розглянутій прозі.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що вперше в українському літературознавстві здійснено комплексний аналіз антропологічної проблематики в сучасній науково-фантастичній літературі, зокрема запропоновано принцип антропологічного аналізу науково-фантастичного твору, розроблено типологію візій людини в науково-фантастичній літературі. Більшість досліджених текстів уперше стали об'єктом наукового вивчення.

Теоретичне значення одержаних результатів – у з'ясуванні особливостей зображення людини в науково-фантастичній літературі, а також у визначенні основних аспектів антропологічного аналізу науково-фантастичного твору, виявленні ключових візій людини в науковій фантастиці та в увиразненні понять «фантастичне», «фантастика», «наукова фантастика».

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання у викладанні філологічних дисциплін і спецкурсів: із теорії літератури, фантастознавства, теорії і практики літературної творчості, сучасного літературного процесу, історії української та зарубіжної літератур тощо. Запропонований принцип антропологічного аналізу та класифікація візій людини в науково-фантастичних творах можуть слугувати методологічним підґрунтям для аналізу конкретних текстів. Окремі теоретичні положення й аналізи конкретних текстів можуть стати в нагоді під час написання підручників і посібників для вищих та середніх навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. Роботу виконано самостійно. Дисертація є самостійною науковою працею, у якій висвітлені власні ідеї і розробки автора, що дозволили розв'язати поставлені завдання. Робота містить теоретичні та методичні положення і висновки, сформульовані особисто дисертантом. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і наведені лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і практичні результати дослідження заслухані та обговорені на засіданнях кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка, у виступах на конференціях: Міжнародній науковій конференції «Думка і слово: традиції О. Потебні й сучасна філологічна традиція (до 175-річчя О. Потебні)» (21–22 жовтня 2010 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); Міжнародній науковій конференції «Мова та літератури в глобалізованому світі: взаємодія та самотність» (18 жовтня 2012 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); Всеукраїнській науковій конференції за участю молодих учених «Мова, свідомість, художня творчість, інтернет у дзеркалі сучасних філологічних студій» (11 квітня 2013 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); XII Міжнародній конференції молодих учених (19–21 червня 2013 р., Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України); Міжнародній науковій конференції «Етнознакові функції культури: мова, література, фольклор» (17 жовтня 2013 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); XXIII Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (23–25 червня 2014 р.,

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); Міжнародній науковій конференції «Сучасна філологія: парадигми, напрями, проблеми» (9 жовтня 2014 р., в Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); II Міжнародній науковій конференції «Слов'янська фантастика» (24–25 жовтня 2014 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); XV Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (24 квітня 2015 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка); Міжнародній науковій конференції «Сучасна філологічна наука в міждисциплінарному контексті» (8 жовтня 2015 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституті мовознавства НАН України); Всеукраїнських наукових читаннях за участі молодих учених «Мова і література в глобальному і локальному медіапросторі» (5–6 квітня 2016 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Публікації. Проміжні результати дослідження висвітлювалися в низці публікацій. На сьогодні вийшли друком у фахових виданнях десять статей (одна за кордоном), та вісім додаткових, серед яких дві за кордоном і дві у співавторстві. Зі статей, що опубліковані в співавторстві, у дисертаційній роботі використані лише ті ідеї та положення, які напрацьовані особисто автором.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять підрозділи і проміжні висновки, загальних висновків і списку використаних джерел (277 позиції). Загальний обсяг роботи – 228 сторінок, з них – 202 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **«Вступі»** обґрунтована актуальність дослідження та визначені його мета, завдання, об'єкт, предмет, теоретико-методологічна база, робочі методи, наукова новизна, теоретичне та практичне значення, етапи апробації, структура.

Перший розділ – **«Художня фантастика в літературному і науковому дискурсі»** – складається з двох підрозділів, присвячених природі, дефініції та класифікації фантастики.

У **підрозділі 1.1.** – **«Фантастика та фантастичне як особливий прояв вимислу»** – проаналізовано погляди на фантастику й фантастичне. Природа фантастики та фантастичного стала предметом розмислів вітчизняних і закордонних учених. Дослідженням художньої фантастики займалися Є. Аксьонова, Г. Гуревич, О. Ковтун, Р. Лахманн, С. Лем, Ю. Лотман, М. Назаренко, Є. Нейолов, Ш. Нодьє, А. Нямцу, О. Стужук, Ц. Тодоров, Т. Чернишова та інші. Терміни «фантастика» і «фантастичне» походять від грец. «φανταστική», тобто «мистецтво уяви», «фантазія». Фантастика унікальна своєю подвійністю в аспекті вимислу: вона підкреслено неможлива, це її головна атрибутивна риса, але водночас внутрішня логіка фантастичних творів спрямована на те, щоб зобразити художній світ як правдивий або принаймні рівноцінний дійсності. Позиція читача в питанні віри або невіри у «фантастичне» не є визначальною, проте повноцінне

естетичне сприйняття твору стане можливим тільки в разі розуміння читачем художньої умовності. Фантастика – явище інтермедіальне, що помітив ще французький романтик Шарль Нодьє. Фантастика та фантастичне відображені у творах живопису (Ю. Швець, Б. Вальєхо), скульптурі (П. Піццініні, Дж. Доран-Уебб), графіці (Я. Черніхов), архітектурі (М. Резанова), кіномистецтві (Дж. Лукас, С. Моффат), коміксі (А. Дрейк, Х. Сораті), музиці (Г. Берліоз, Е. Гріг), мистецтвах медіасфер тощо. Деякі дослідники відносять до фантастики міфи, релігійні образи, однак для вірян вони не менш реальні, ніж навколишня природа, тобто міф і релігія – жодною мірою не фантастика. Фантастичність як естетична ознака є імпліцитним феноменом твору і не тотожна поняттям «неможливе», «неймовірне», «нереалістичне». Образи фантастичної літератури, зокрема лігальний апарат, важчий за повітря з творів Жуль Верна, танки, описані Гербертом Веллсом, нині втілені в життя, але не перестають бути фантастичними. Фантастику слід віднести до вторинної художньої умовності, заснованої на зумисній нежиттєподібності, але водночас її варто відокремлювати від способів типізації, що зміщують реальні пропорції та вигляд явищ, але не переходять меж явного вимислу (гіпербола, метафора тощо).

Отже, фантастичне щодо мистецтва можна охарактеризувати як усвідомлене художнє зображення неможливого як реальності. Художня фантастика, своєю чергою, – різновид художніх творів, у яких автор усвідомлено та творчо зображає неможливе як реальність. Літературна фантастика – один з проявів художньої фантастики, поряд із фантастикою в живописі, скульптурі, музиці тощо.

У підрозділі 1.2. – «Класифікація фантастичної літератури» – здійснено огляд ключових класифікацій фантастичної літератури та наукової фантастики зокрема. Для виокремлення й осмислення наукової фантастики як особливого різновиду художньої фантастики важливо розуміти останню як явище варіативне. Класифікація фантастики досі залишається невирішеним питанням. Так, О. Ковтун розрізняє «раціональну фантастику» і «fantasy», Г. Гуревич розподіляє фантастику на наукову фантастику та ненаукову фантазію, М. Назаренко виокремлює «чисту» фантастику, «релігійну фантастику», «містику», «альтернативну історію», «наукову фантастику», «фентезі», «наукове фентезі» та «прикордонну зону». Є. Нейолов поділяє фантастику на фантастику загальнолітературну і фантастику жанровозумовлену. О. Стужук визначає фантастику як метажанр, що містить у собі мегажанри: власне фантастику, наукову фантастику та фентезі.

На нашу думку, в усіх видах мистецтва, зокрема в літературі, у художній фантастиці можна виокремити два основних русла залежно від того, із чим пов'язаний вимисел у творі та зумовлений ним фантастичний засновок (художньо-фантастична гіпотеза, яка постає основою для моделювання художнього світу): якщо з науково-технічним елементом – маємо справу з науковою фантастикою, якщо з надприродним – із фентезі. Художня фантастика в літературі може втілюватися в різних родах та жанрах, зберігаючи поділ на наукову фантастику та фентезі. Художня фантастика може втілюватися в будь-якому літературному роді: епосі («Гра престолів» Дж. Мартіна), драмі («Гаррі Поттер і прокляте дитя» Дж. Роулінг, Дж. Торна та Дж. Тіффані), ліриці («Дорога сну» Н. О'Шей), ліро-

епосі («Аніара» Г. Мартінсона). Також у науково-фантастичних та фентезійних літературних творах можна вирізнити субжанри за проблемно-тематичним та поетологічним принципами. Так, у науковій фантастиці можна виокремити твори біопанку, що розкриває наслідки генетичних та інших біотехнологічних втручань, нанопанку, присвяченого впливу на людину та людство нанотехнонауки, стимпанку, в якому технології зображаються та моделюються на рівні доби парових машин тощо.

Другий розділ – «Культурософські та поетологічні координати людини в науковій фантастиці». У розділі розглянуто погляди сучасного літературознавства на наукову фантастику, історію її становлення та специфіку осмислення людини в сучасній науково-фантастичній літературі.

У *підрозділі 2.1. – «Наукова фантастика в літературно-художньому дискурсі»* досліджується специфіка наукової фантастики та її історія. *Пункт 2.1.1 – «Феномен наукової фантастики»* – присвячено аналізу наукової фантастики як різновиду художньої фантастики, у якому фантастичний елемент, визначальний для структури художнього світу, аргументується реальними чи художньо змодельованими науковими відкриттями або технічними винаходами. Специфіку наукової фантастики розглядали А. Брітків, О. Ковтун, Є. Нейолов, А. Нямцу, Т. Чернишова та інші. Поширена думка, що у науковій фантастиці може бути лише один засновок. Вважається, що кілька засновків властиві тільки фентезі, але не науковій фантастиці (Т. Чернишова, О. Ковтун та ін.). Утім, будь-яке наукове або технологічне припущення у тексті часто пов'язане з іншими науковими, соціальними, культурними тощо засновками. Загалом науково-фантастичний засновок не має суперечити природничо-науковим поглядам, прийнятим на час написання тексту, однак, хоч наукові фантасти в ідейно-тематичному плані відштовхуються від реальних відкриттів та гіпотез, художня логіка їхніх творів виходить далеко за межі наукових положень.

Серед шляхів творення науково-фантастичних ідей, тем, мотивів та образів, зокрема образу людини, можна вирізнити п'ять основних: 1) автор опрацьовує нефантастичну ідею або переживання в науково-фантастичному руслі (так, в основі роману О. Беляєва «Голова професора Доуеля» пережите ним під час тривалого паралічу); 2) автор відштовхується від реальної наукової чи технічної ідеї («Володар світу» Ж. Верна); 3) переосмислює в науково-фантастичному ключі фольклорні образи («Людина із сокирою» Ю. Нікітіна); 4) звертається до художніх розробок попередніх авторів («Космобіолухи» О. Громику та А. Уланова); 5) сполучає декілька вищезазначених шляхів («Людина-амфібія» О. Беляєва).

У творах початку ХХІ ст. оригінальні образи стали рідкістю, що, можливо, пов'язано з дуже високим рівнем сучасної науки, відкриття якої можуть бути заскладними як для пересічного письменника, так і для читача. З розвитком науково-технічної думки змінювалася образність наукової фантастики, зазнавали змін низка мотивів. Наприклад, мотив міжпланетної подорожі по-різному втілювався в «Мікромегасі» Вольтера, де герой подорожує за допомогою знання природи гравітації, у Ж. Верна, де для міжпланетної подорожі використовується гарматне ядро, в «Аеліті» О. Толстого, де йдеться про міжпланетний корабель із самостійною

тягою. Сучасний фантаст С. Лук'яненко в повісті «Каліки», зображуючи космічну подорож, обігрує мотив гіперпростору, який апелює до новітньої геометрії багатовимірних просторів. Важливою рисою наукової фантастики є те, що вона здатна вводити ідеї до наукового дискурсу. Так, поняття «робот» запровадив К. Чапек, а фантастика Ж. Верна дала поштовх ідеї освоєння космічного простору. Специфічною властивістю науково-фантастичної літератури є також її здатність до художнього передбачення, яке містить і емоційно-моральну оцінку.

У пункті 2.1.2. – *«Етапи становлення науково-фантастичної літератури»* – досліджено розвиток наукової фантастики, що досі лишається мало вивченим в українському літературознавстві. Наукова фантастика має давнє коріння, але остаточно формується в ХІХ ст., коли наука і техніка як ніколи глибоко втрутилися в природу речей. Фундамент активного розвитку цього різновиду фантастики заклав твір Мері Шеллі «Франкенштейн» (1818 р.). Романтична наукова фантастика позначилася художнім переосмисленням готичної традиції та водночас новітніх винаходів. На становлення наукової фантастики вплинула творчість фантастів другої половини ХІХ ст., зокрема Ж. Верна, К. Ласвіца та інших, які поглибили акцент на образах, тематиці й мотивах, пов'язаних із технічними винаходами та їхньою роллю в житті людини. Г. Веллс, своєю чергою, віддав перевагу художньому осмисленню соціокультурних і гуманітарних наслідків науково-технічних впроваджень для людини.

Наукова фантастика ХХ ст. пережила кілька періодів. Початок ХХ ст. позначений розвитком авантюрно-розважальної наукової фантастики. На Заході в період 20–30 рр. ХХ ст., «епохи pulp-журналів», була поглиблена поетика змалювання науково-технічної сторони образності цієї літератури. Для періоду 30–50-х, «золотої доби» наукової фантастики, характерний розквіт спеціалізованих науково-фантастичних альманахів, саме в цей час поширилося багато типових для сьогоденної фантастики науково-технічних образів та мотивів. Період 60–70 рр. отримав назву «нова хвиля», автори цього часу шукали новацій у поетиці: характери та «внутрішній космос» людини цікавили їх більше за винаходи. Період 80-х – часи виникнення кіберпанку та водночас посилення позиції «гуманістів», які заглиблювалися в питання психології, соціології, антропології. У 90-ті західна наукова фантастика частково позбулася своїх позицій під натиском фентезі, втім, вона розвиває теми та образи минулих періодів і заглиблюється у дискурс наднових технологій, зокрема, нанотехнонауки, генетики тощо, намагаючись передбачити, як вони вплинуть на тілесність і душу людини.

Радянська наукова фантастика 20–30-х, зокрема українська, експериментує над тематикою та мотивами, присвяченими трансформації навколишнього світу, водночас приділяючи багато уваги ідеології. Кінець 30–50-х став часом домінування фантастики «ближнього прицілу»: автори переважно уникали писати про віддалене майбутнє чи технології, які не могли бути реалізовані найближчим часом. Мало висвітлювалася гуманітарна тематика, зокрема вплив наукових і технічних винаходів на суспільство та індивіда. Період 60–70-х отримав назву «золота доба радянської фантастики»: були подолані обмеження фантастики «ближнього прицілу», а письменники приділяли більшу увагу людині, заглибилися

в соціокультурну та гуманітарну проблематику. Період 80-х відомий як «четверта хвиля», у цей час фантасти намагалися експериментувати з формою і тематикою, що несхвально сприймала офіційна критика, оскільки трактувала наукову фантастику переважно як літературу пропагандистську та науково-популярну. Сучасна українська та інша східноєвропейська наукова фантастика позначена впливом західної традиції, переймає найновіші субжанри: нанопанк, біопанк, кіберпанк тощо.

У підрозділі 2.2. – «Антропологічне кредо сучасної наукової фантастики» – розглянуто людину як осердя аналізу науково-фантастичних творів. В. Ізер указує, що художній літературі необхідна власна евристика, яка відповість, навіщо потрібний художній вимисел, а також зазначає, що література – не лише відтворення світу, у якому ми живемо, а й роздум про те, ким є ми самі. Наукова фантастика дає свою відповідь на В. Ізерові питання: вона намагається проаналізувати перспективи та зміни людства й окремої людини, художньо моделюючи їх відповідно до відкриттів і положень науки. Для аналізу візії людини в науковій фантастиці важливою також є думка Л. Тарнашинської, яка засвідчує тенденцію до інтердисциплінарності в літературній антропології, оскільки вона не може обійтися без напрацювань філософської, соціальної, культурологічної тощо антропології. Аналізуючи людину в літературному творі, слід розглядати її як естетичний об'єкт, а не як результат усебічного опису, до якого прагне наука. Людина стає проявом авторської концепції, тому її зображення може зводитися і до окремих штрихів, однак, вони будуть функціональними та створюватимуть повноцінний художній образ і доноситимуть до читачів художній задум.

Художня фантастика – література ідеї, пройнята духом експерименту та духовних пошуків. Фантасти зображають людську душу як постійне світле начало у світі аномалій та постійних змін. Р. Лахманн зазначає, що в художній фантастиці можна знайти дві тенденції: за однією, людина лишається непізнаваною, а за другою, постає об'єктом маніпуляцій. Утім, можна виокремити й третю стратегію зображення людини, яка домінує в сучасній науковій фантастиці: це вручення «інструментів» експерименту в руки «піддослідного» для покращення власної долі або самозбереження. Кредо сучасної наукової фантастики можна звести до того, що попри будь-які експерименти людина здатна залишитися собою: душа сильніша за зміни обставин, довколишнього середовища чи трансформацію тіла.

У підрозділі 2.3. – «Принципи антропологічного аналізу науково-фантастичних творів» – розглянуто окремі аспекти втілення та осмислення людини в науковій фантастиці. Виділено кілька рівнів прояву людини в науково-фантастичному тексті, кожен із них, своєю чергою, може використовуватися для зображення певних якостей, проте не обов'язково всі зазначені людські прояви та властивості наявні в кожному з творів. Можна виокремити п'ять рівнів, на яких окреслюється осмислення людини: ідейно-тематичний аспект, образ автора, персонаж, соціокультурні реалії та природа. Кожен рівень може репрезентувати якості, що групуються в три категорії: духовно-аксіологічні, морально-психологічні та тілесні. Морально-психологічні якості включають характер людини, її сприйняття дійсності, думки, переживання та пов'язану з ними поведінку. До

духовно-аксіологічних якостей людини в науковій фантастиці можна віднести етичні, соціально-політичні, громадянські, ідеологічні та національно-культурні погляди, ідеали, зацікавлення тощо. Особливу роль у науковій фантастиці відіграє тілесність, оскільки фантастика виступає полем мисленневих експериментів письменників, які розмірковують, як ті чи ті соціокультурні та науково-технологічні зміни в бутті людини вплинуть на її фізіологію.

У науково-фантастичних творах ідея детермінує і персонажів, і образ автора, впливає на моделювання соціокультурних реалій, явищ природи. Ідейно-тематичний план наукової фантастики занурений в антропоцентричні соціокультурний та науковий дискурси, тому фантастика реагує на філософсько-етичні та науково-технічні проблеми часу. Так, розвиток кібернетики призвів до виникнення «кіберпанку», який, за спостереженнями його представника Б. Стерлінка, показав: усе, що роблять із піддослідними щурами, тепер можна зробити з людиною. Ідейно-тематичний аспект проявляється не в абстрактних роздумах, а в конкретних художніх образах, мотивах тощо.

Образ автора акумулює оцінку візії людини, зображеної у творі. Наприклад, Ю. Нікітін у романі «Транслюдина» засуджує деградування та наполягає на потребі розвиватися, навіть за допомогою технологічного чи біотехнологічного втручання. В. Кузьменко в «Древі життя» підкреслює важливість толерантності. Вираженням образу автора як суб'єкта свідомості є весь твір.

Одним із найповніших проявів людини є персонаж. Сучасна фантастика підкреслює індивідуальність персонажів. Для образу персонажа особливо важливе ім'я, художні деталі тощо. Деякі вчені вважають, що людина в науковій фантастиці є типом, а не характером. Герой виступає представником людства або обмежується стандартною роллю. В історії наукової фантастики нерідко зустрічаємося зі стереотипними персонажами. Так, для радянської фантастики першої половини ХХ ст. таким є негідник-капіталіст і комуніст, який йому протистоїть. Утім, подібні персонажі зумовлені запитом часу, а загалом наукова фантастика уникає типових ролей. У її найкращих сучасних творах герой – не формалізована роль, а повноцінний характер.

Важлива частина візії людини – зображення соціокультурних реалій: деталі та подробиці із соціокультурним забарвленням, ексфразиси, інтер'єри, екстер'єри тощо. Людину вписано в культурний контекст; культура – найважливіший і специфічний прояв людськості. Для наукової фантастики одним із визначальних соціокультурних аспектів є оцінка ролі науки та знання, яка, на нашу думку, може розгоратися у технопесимістичному («Острів доктора Моро» Г. Веллса) та технооптимістичному ключі («Транслюдина» Ю. Нікітін).

Зображення природи в науковій фантастиці також часто антропологізоване. Природа може розкривати внутрішній стан персонажів, атмосферу твору тощо, але водночас вона підкреслює художню концепцію людини: зумовлює змінену тілесність та риси духовності («Планета смерті» Г. Гаррісон), показує, як людина змінила довколишнє середовище та наслідки цього («Посуха» Дж. Балларда), акцентує відірваність людей від природи (місто у романі «Лана» С. та М. Дяченків) тощо. Природа може бути і самоцінним феноменом: наприклад, О. Беляєв у описах

інопланетної фауни відобразив власну концепцію бачення інопланетного життя, сформованого за відповідних умов («Зірка КЕЦ»).

У третьому розділі дисертації – **«Візії людини в дискурсі сучасної науково-фантастичної літератури»** – розглянуто п'ять основних стратегій осмислення людини в науково-фантастичних творах, а саме: автоеволюція, природний розвиток, стагнація, деградація і комбінований тип. Наукова фантастика переймається питанням, якою може бути людина та який вона має потенціал змін. Перспективи розвитку та загроза занепаду людства стають головним предметом осмислення сучасної наукової фантастики.

На позначення осмисленої та керованої трансформації людини застосовано термін «автоеволюція», який запровадив С. Лем. Автоеволюційна візія, яка розглядається в підрозділі 3.1. – **«Людина в руслі автоеволюційних візій науково-фантастичної літератури»**, включає й аналіз проблем, що постануть перед людством і окремою людиною у зв'язку зі змінами. Ця концепція може втілюватися в осмисленні біологічних, технічних трансформацій або сполучати ці дві візії.

Біотехнологічну трансформацію досліджено в пункті 3.1.1. – **«Біотехнологічні зміни людини (на матеріалі творів С. Лук'яненка "Л – означає люди" та Т. Чана "Зрозумій")»**. Розвиток біологічних наук та медицини зумовив візію біотехнологічної автоеволюції людини. С. Лук'яненко в річищі біопанку осмислює перспективи трансформації людського тіла й робить висновок, що визначальною в людині є душа, а не тілесність. Письменник аналізує становище людини, яка змінила свою біологічну природу заради блага інших. Головний герой новели С. Лук'яненка – Інгвар Вістін, косморозвідник, тіло якого може трансформуватися та пристосовуватися до будь-яких умов. Інгвар постає уособленням людяності, його здатність до метаморфоз – науково-фантастична реалізація мотивів подвижництва та самопожертви.

Твір американського письменника Т. Чана «Зрозумій» – це своєрідний мисленнєвий експеримент. Автор зображує людину, яка через фармакологічне втручання покращила розумові якості. Головний герой художник Леон Греко внаслідок експерименту отримав неймовірні когнітивні здібності. Т. Чан показує, що покращення розуму без розвитку духовних якостей – шлях у нікуди. Справжня «постлюдськість», згідно з концепцією твору, – сповнена духовності творчість, пов'язана з наукою та мистецтвом.

У пункті 3.1.2. **«Технічна трансформація людини в науково-фантастичних творах (на матеріалі оповідань С. Лук'яненка "Нема чого ділити", Х. Райаніємі "Deus Ex Homine", Г. Ігана "Хранителі кордону")»** проаналізовано твори, автори яких осмислюють технічний шлях автоеволюції. Сьогодні проблема симбіозу людини та механізмів осмислюється в багатьох науково-фантастичних творах. Візія технічної автоеволюції людини апелює до сучасної науки, перейнята аналізом перспектив новітніх технологій та осмислює пов'язані з ними загрози.

У новелі «Нема чого ділити» С. Лук'яненка розглядаються перспективи нанотехнонауки, зокрема роботехніки, що працює на рівні наносвіту. Фантаст аналізує можливості володарювання над штучним розумом, який маніпулює

подібними структурами, і доходить висновку, що це неможливо. Єдиний шлях – симбіотичне співіснування людини та штучного інтелекту, коли кожен залишається при своїх правах.

Оповідання фінського письменника Х. Райаніємі «Deus Ex Homine» апелює до концепції технологічної сингулярності, гіпотетичних часів у майбутньому, коли технологічний прогрес стане таким швидким, що буде вже непідвладним розумінню людини. Водночас на творі позначився кіберпанк: головною загрозою, «богочумою», зображується квазікомп'ютерний вірус, який існує не в мережі, а на квантовому рівні дійсності. Захищає людей від нього «Риба» – штучний інтелект, що фактично посів місце Бога. Х. Райаніємі в негативному руслі показує як владу техніки над людиною, так і боротьбу проти техніки. Єдиний шлях співіснування з високими технологіями – усвідомлювати їх як інструмент виконання людської волі.

Оповідання австралійського письменника Г. Ігана «Хранителі кордону» зображує кіборгізацію в технопозитивному ключі: позбувшись частки біологічного ества, люди отримали невразливість та безсмертя. Твір Г. Ігана пронизаний алюзіями до математичної теорії та постатей науковців. Головна тема твору, безсмертя, увиразнюється символікою хронотопу. Тороїдальний універсум Лапласа, згорнутий кільцем, відображає нескінченність нової людини. Цікаво фантаст змальовує соціокультурні реалії: люди майбутнього – вчені та постійні студенти.

У пункті 3.1.3. – «Візія техніко-біотехнологічної автоеволюції в науково-фантастичній літературі (на матеріалі циклу С. Лук'яненка "Геном" та роману Ю. Нікітіна "Транслюдина")» розглянуто твори, де письменники сполучають обидві автоеволюційні візії.

У циклі «Геном» С. Лук'яненко також звертається до біопанку, зображаючи соціум «спеців», де кожен змалку генетично прилаштований до майбутньої професії. Якщо в «Л – означає люди» біологічні зміни показано в технооптимістичному руслі, то в циклі «Геном» письменник аналізує і загрози таких метаморфоз. Водночас фантаст звертається до кіберпанку, створюючи образи комп'ютерника, який підключається до мережі через уживлений у тіло роз'єм, інженера, чия свідомість записана в комп'ютер-кристал тощо. У заголовок циклу С. Лук'яненка винесено знакове слово «геном». У біології під ним розуміється сукупність генетичної інформації організму. У циклі слово «геном» отримало й символічне навантаження. Герої роману заради професійного успіху жертвують не лише свободою вибору, але й свободою почуттів. Влада генома не абсолютна: герой роману «Танці на снігу» перемагає генетичну програму заради друзів.

Російський письменник Ю. Нікітін у романі «Транслюдина» апелює до трансгуманістичної концепції зміни людини. У філософії трансгуманізму термін «транслюдина» вживається на позначення тих, хто ставить за мету перетворення в «постлюдину». Так, герой роману «Транслюдина» поступово відмовляється від шкідливих звичок, починає активно займатися спортом, уживає БАДи, намагається раціонально харчуватися. Письменник аналізує перспективи як біотехнологічних, так і технічних змін, надаючи перевагу останнім. Зокрема, мікрочіпи, які вживлені під шкіру, зображені важливою частиною життя в романі: вони проектують доповнене комп'ютерною програмою зображення в мозок,

функціонують як персональні комп'ютери тощо. «Транслюдина» Юрія Нікітіна – це роман-хроніка, своєрідний маніфест того, яким бачать майбутнє трансгуманісти.

У питанні природного розвитку людини наукова фантастика в мисленневих експериментах звертається до природознавства, філософії та езотерики. Природний розвиток не має усталеного позитивного чи негативного зображення змін людини, вирішальним у цій візії є те, що вона підкреслює здатність людини набувати нові якості через закладені природою передумови. Візія природного розвитку нерідко апелює до концепції еволюції. Цю візію розглянуто в **підрозділі 3.2.** – **«Природний розвиток людини в науково-фантастичних творах (на матеріалі роману С. та М. Дяченків "Vita nostra")»**. В основі оригінальної художньої концепції українських фантастів – пізнання світу, у якому ідея виявляється первинною, а матерія – вторинна. У романі змальовані люди, що мають надзвичайні сили як елементи «мови», якою «написана» реальність. Їхні здібності – наслідок освоєння невідомого людству аспекту світобудови, який інопланетяни використовують нарівні з наукою, зокрема у творі «Мігрант, або Brevi finietur» С. та М. Дяченків, що пов'язаний з романом «Vita nostra». Головна героїня осягає таємниці світоустрою, а поряд із цим усвідомлює і власну природу. Твір подружжя Дяченків пронизаний інтертекстами, які увиразнюють художню концепцію роману.

Наукова фантастика осмислює і можливість стагнації людини перед часоплином та обличчям змін. Термін «стагнація» для опису цього типу візії людини обирано свідомо, з огляду на негативні конотації, які він набув у зв'язку з соціальними науками, де позначає ситуацію затримки розвитку. Стагнація – це ще не криза, але може їй передувати. Наукова фантастика часто зображує футуристичну концепцію майбутнього, за якої технології пішли вперед, але становище та риси людини залишилась незмінними. Цей погляд на людину проаналізовано в **підрозділі 3.3.** – **«Стагнація людини в антропологічній парадигмі наукової фантастики (на матеріалі оповідання М. Резніка та Л. Робін "Споріднені душі")»**. Ідеєю оповідання стало те, що сучасна людина і робот через умови життя виявляються дуже схожими. Американські фантасти показали трагічну історію пересічної людини: у головного героя помирає дружина, бо не вистачає грошей на лікування. Головний герой Гері після нещасного випадку стає калікою, його ноги й руку замінено на протези. Важлива семантика зміненої тілесності у творі. Протези високотехнологічні, адже Гері уже через місяць після аварії повертається до нормального життя. Проте вони показані не як крок до «постлюдськості», а як вада, що підкреслює людську природу. Вада наближує до людини і друга Гері, Моуза, робота, який його врятував.

Поряд із перспективами розвитку та стагнації розглядається проблема можливої деградації людини й людства; ця візія розглянута в **підрозділі 3.4.** – **«Деградація людини (на матеріалі повісті С. та М. Дяченків "Лихоманка")»**. Головною темою твору стала штучно створена пандемія, показана очима хлопчика Руслана, який залишився віч-на-віч зі смертю. Образ монстра-вченого відображає головну ідею повісті: наука, що відкидає гуманність, не здатна створити нічого на благо людству. У повісті панує пересторога не лише перед небезпечними

відкриттями, а й перед окремими рисами характеру, властивими подекуди людям априорі, а можливо, як натякають автори, і людству загалом.

Науково-фантастичний твір може сполучати кілька візій, що показано в підрозділі 3.5. – «Комбінований тип осмислення людини в науково-фантастичних творах (на матеріалі циклу В. Кузьменка "Древо життя")». Український письменник осмислює водночас кілька стратегій змін людини: автоеволюцію, природний розвиток, стагнацію, деградацію та їх комбінації. Оскільки всі зазначені візії нерозривно поєднані художнім задумом, їх можна розуміти як єдину цілісну комбіновану візію людини. За допомогою низки візій фантаст заглибився в пошуки шляху виживання людства, аналізуючи різноманітні загрози: від епідемії генетичних хвороб та перенаселення, до контакту з іншими расами та створення штучного надінтелекту, який людина не зможе контролювати. У зображенні людини і суспільства в романі В. Кузьменка визначальною стає опозиція «насильство – співпраця». Змальовані цивілізації можна поділити на три групи за рівнем ставлення до насильства: по-перше, це життєствердні суспільства, для яких насильство є неприйнятним, по-друге, не деструктивні, але все ж агресивні соціуми, до яких належить і цивілізація землян, і, по-третє, деструктивні, які несуть смерть і страждання як іншим суспільствам, так і собі. Головний герой роману стає символом шляху терпимості та співпраці. Непримиренний до насильства, він не залишається осторонь від нещасть людей і навіть інших рас та штучного інтелекту. В. Кузьменко підкреслює, що визначальними для людини є не її фізіологічна природа, а духовні риси.

ВИСНОВКИ

У «Висновках» підсумовано результати дослідження.

У дисертації осмислена специфіка художнього втілення людини в сучасній науково-фантастичній літературі, встановлено основні аспекти антропологічного аналізу науково-фантастичного твору та запропоновано типологію візій людини в науковій фантастиці. Художня фантастика – різновид творів, заснований на художньому зображенні неможливого як реальності. Фантастичне зустрічається не лише в літературі, а й в інших видах мистецтва, зокрема живописі, кінематографі, музиці тощо. Фантастичний засновок – художньо-фантастичне припущення, що істотно відрізняє художній світ твору від реальності та структурує його. Теоретично поняття фантастичного осмислене в епоху романтизму Шарлем Нодьє. Він обстоював право поета на вигадку та полемізував із цього приводу з академічною критикою. Фантасти-романтики не наважувалися остаточно відірватися від реальності, а ті, що наважувалися, зазнавали нищівної критики. Так, Е. Т. А. Гофмана за надмірне фантазування осуджував В. Скотт. «Приховану» форму фантастичного часів романтизму, де читач вагається з визначенням природи фантастичних подій, узяв за основу своєї концепції Ц. Тодоров, через що йому довелося виключити із царини фантастичного наукову фантастику. Утім, історія фантастики показує, що ефект вагання не обов'язковий. Письменник може створювати художній світ, підкреслено відмінний від реальності та цінний насамперед цією відмінністю. Для фантастики вирішальною є позиція автора у

сприйнятті тексту, а не погляд читача. Існують різноманітні класифікації літературної фантастики, зокрема, Г. Гуревича, Т. Чернишової, М. Назаренка, О. Стужук та інших. За специфікою фантастичного вимислу виокремлюються два основних русла: наукова фантастика, фантастичний засновок якої спирається на науково-технічний елемент, та фентезі, засновок якого апелює до надприродного. Можна виділити окремі субжанри за проблемно-тематичним та поетологічним принципами, скажімо, у науковій фантастиці – кіберпанк, біопанк, нанопанк тощо.

Наукова фантастика – різновид художньої фантастики, заснований на припущенні раціонального характеру, за яким фантастичне аргументується певним науковим відкриттям або винаходом. Деякі вчені вважають, що в науковій фантастиці є лише один фантастичний засновок, утім, через системне значення науки та техніки один засновок пов'язаний із низкою інших. Так, художня гіпотеза про контакт із інопланетними цивілізаціями пов'язана з такими засновками, як існування міжзоряних подорожей, можливість міжвидової комунікації тощо («Космобіолухи» О. Громико та А. Уланова). Наукова фантастика стає специфічним проявом інтермедіальності, що пов'язує літературу з наукою та технікою. Яскравий приклад – оповідання Г. Ігана «Хранителі кордону», у якому художній світ вибудований на альянсах до аналітичної геометрії та квантової механіки.

Людина становить осердя рефлексій наукової фантастики, довкола неї центровано філософські роздуми. У художній фантастиці окреслюють дві тенденції осмислення людини (за Р. Лахманн): згідно з першою, природа людини зображена як непізнана, згідно з другою, людина підкорена владі експериментатора. У сучасній науковій фантастиці слід вирізнити й третю тенденцію: людина бере на себе відповідальність за власні зміни та намагається використати їх на благо.

Можна виділити кілька основних шляхів творення власне науково-фантастичних образів, зокрема й образу людини, а також мотивів, тем та ідей. Вони можуть бути 1) заснованими на нефантастичній ідеї або переживаннях, осмислених у науково-фантастичному руслі, 2) заснованими безпосередньо на наукових гіпотезах, 3) трансформацією фольклору в руслі науково-фантастичної специфіки, 4) спиратися на художні розробки інших авторів, 5) сполучати кілька зазначених шляхів.

Коріння наукової фантастики закладене у фольклорі, меніппеї, окультизмі, ідеї людини-творця тощо. Остаточно вона сформувалася в ХІХ ст. На її розвитку позначилися твори М. Шеллі, Ж. Верна, К. Лассвіца, Г. Веллса та ін. У ХХ ст. наукова фантастика пережила стрімкий розвиток. Серед найвідоміших імен цього часу – К. Саймак, Б. Олдіс, Р. Желязни, У. Ле Гуїн, І. Єфремов, А. і Б. Стругацькі тощо. Серед українських письменників у жанрі наукової фантастики творили В. Винниченко, М. Трублаїні, Ю. Смолич, О. Бердник, В. Владко, М. Дашкієв та ін. У колі сучасних вітчизняних фантастів можна відзначити Г. Л. Олді, С. та М. Дяченків, О. Зорича та ін. Сьогочасна наукова фантастика заглиблена в осмислення впливу на людину наднових технологій (кібернетики, нанотеху тощо).

Можна виокремити кілька рівнів прояву людини в науково-фантастичному тексті, кожен із яких відображатиме специфіку авторської концепції людини. Ми запроваджуємо принцип аналізу художнього осмислення людини, що обіймає п'ять

рівнів: 1) ідейно-тематичний аспект твору, 2) образ автора, 3) образ персонажа, 4) соціокультурні реалії, 5) природа. Кожен із них може репрезентувати якості, що групуються в три категорії: 1) духовно-аксіологічні, 2) морально-психологічні та 3) тілесні. Не обов'язково всі зазначені прояви та якості знайдуться в кожному з науково-фантастичних текстів. Для передачі своєї концепції автору часом досить обмежитися і кількома з них.

У науковій фантастиці домінантним є уявлення про важливу роль науково-технічного прогресу. Осмислення техніки та знання розгортається, як правило, у двох напрямках: технопесимістичному («Deus Ex Nomine» Х. Райаніемі) та технооптимістичному («Хранителі кордону» Г. Ігана). Кожна із цих тенденцій має свою історичну тяглисть.

Науково-фантастична література задається питанням, які зміни можуть спіткати людину та людство. Можна виділити кілька основних візій людини в науковій фантастиці: автоеволюцію, природний розвиток, стагнацію, деградацію та комбінований тип.

Автоеволюцією ми називаємо керовані штучні зміни в природі людини. Можна виокремити три типи автоеволюції за напрямками втручання в людську природу: біотехнологічний («Л – означає люди» С. Лук'яненка), технічний («Deus Ex Nomine» Х. Райаніемі) та їх синтез – візію техніко-біотехнологічної автоеволюції («Геном» С. Лук'яненка). Візія біотехнологічної автоеволюції апелює до біотехнології та медицини, осмислює соціальні та психологічні наслідки зміни фізіології людини. Вона може бути пов'язана з різними видами науково-фантастичного засновку: хірургічне втручання, фармакологічне, генетичне тощо. Візія технічної автоеволюції, своєю чергою, художньо аналізує симбіоз людини та техніки. Вона розглядає як повне («Нема чого ділити» С. Лук'яненка) і часткове («Хранителі кордону» Г. Ігана) злиття людини та машини, так і різну градацію цього злиття («Deus Ex Nomine» Х. Райаніемі). Візія техніко-біотехнологічної автоеволюції дозволяє порівнювати та синтезувати обидві візії. Фантасти підкреслюють, що попри зміну тілесності визначальними залишаються морально-психологічна та духовно-аксіологічна сфери. Зміна тілесності може виявитися актом жертвності, спрямованим на допомогу звичайним людям («Л – означає люди» С. Лук'яненка). Головний герой твору С. Лук'яненка є уособленням людяності, його здатність до тілесних метаморфоз – науково-фантастична реалізація мотивів подвижництва та самопожертви. Водночас морально недосконала людина, перетворившись на «надлюдину» («Зрозумій» Т. Чана), лише примножить власні вади, тож зі зміною тілесності має відбуватися духовна еволюція.

Якщо автоеволюція стає наслідком штучного втручання людини у свою природу, то візія природного розвитку показує, що люди мають уроджений потенціал до змін. Це може бути оволодіння надзвичайними силами, наприклад пірокінез, аутотрофія, телепатія тощо. Письменники подеколи звертаються до філософії та езотерики, намагаючись змоделювати цю стратегію осмислення людини. Так, М. та С. Дяченки апелюють до філософії Платона про матеріальний

світ як втілення ідей, до світогляду номіналістів, постмодерністського бачення світу як тексту («Vita postera»).

Стагнація як візія особлива тим, що не показує змін у людині під впливом часу та обставин. За її допомогою фантасти, наприклад, зосереджуються на проблемі суспільного устрою майбутнього, критикують його («Париж у ХХ столітті» Ж. Верна) чи, навпаки, підкреслюють що сучасна людина – вінець творіння і тому зміни неможливі, навіть інопланетяни відрізняються хіба що кольором шкіри («Аеліта» О. Толстого) тощо. Американські письменники М. Резнік та Л. Робін показали, що в технологічно надрозвинутому суспільстві, де поширений штучний інтелект та робототехніка, звичайна людина виявляється такою ж беззахисною та соціально незахищеною, як і тепер («Споріднені душі»).

Візія деградації застерігає від загроз, що несуть наука та техніка, нищівні війни, природа тощо. Фантасти показують: небезпечна не наука, а те, як її застосовувати. Відкриття, що відкидають гуманність, не здатні принести людству благо, тож навіть спроба знайти шлях до безсмертя призводить до багатьох смертей («Лихоманка» С. та М. Дяченків).

Письменники можуть моделювати і комбіновану візію осмислення людини, поєднуючи кілька зазначених вище візій. Це допомагає зіставляти та порівнювати різні версії, що бачимо, зокрема, і в романі В. Кузьменка «Древо життя». Фантаст указує, що визначальною є не природа людини і не шлях її розвитку, а рівень толерантності. В. Кузьменко відкидає опозицію «людина – техніка», оскільки, за його художньою концепцією, штучний інтелект та інші здобутки науки лише реалізують інтенцію, закладену в них людиною.

Таким чином, людина посідає центральне місце в сучасних рефлексіях науково-фантастичної літератури. Осмислюючи людину, наукова фантастика заглиблюється в дискурс найостанніших досягнень науки і техніки, зокрема нанотехнонауки, кібернетики, біотехнологій, а також філософії. Бачення проблеми людини в сучасній науковій фантастиці амбівалентне: окремі автори ставляться песимістично до майбутнього людини та її місця у світі, але багато й оптимістичних художніх моделей. Письменники прокреслюють різні вектори осмислення людини (автоєволюція, природний розвиток, стагнація, деградація, комбінований тип), водночас застерігаючи від загроз та шукаючи дорогу до кращого майбутнього людства. Антропологічне кредо сучасної наукової фантастики полягає в тому, що вона постулює віру в людські дух та душу на теренах змін навколишнього світу та власної природи.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях:

1. Шкуров Є. Основні стратегії осмислення Номо Futurus у фантастичній літературі (Бердник О. «Вогнесміх» та Нікітін Ю. «Транслюдина») / Євген Шкуров // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2010. – Вип. 29. – С. 436–444.
2. Шкуров Є. Трансформація фольклорних образів у А. Беляніна (на матеріалах циклу «Служба таємного розшуку царя Гороха») / Євген Шкуров //

- Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2011. – Вип. 31. – С. 435–441.
3. Шкуров Є. Футурологічний аспект фантастики Юрія Нікітіна (на матеріалах романів «Транслюдина», «Я – сингуляр» та «Надлюдина») / Євген Шкуров // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2013. – Вип. 37. – Част. 2. – С. 442–448.
 4. Шкуров Є. Наукова фантастика у теоретичному дискурсі / Євген Шкуров // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2013. – Вип. 39. – Част. 2. – С. 482–488.
 5. Шкуров Є. Природа фантастичного у науковій фантастиці / Євген Шкуров // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2014. – Вип. 40. – Част. 2. – С. 353–361.
 6. Шкуров Є. Біотехнології та людина у науковій фантастиці (на матеріалі циклу «Геном» Сергія Лук'яненка) / Євген Шкуров // Мова і культура : [науковий журнал]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – Вип. 17. – Т. V (173). – С. 275–281.
 7. Шкуров Є. Технооптимізм і технопесимізм у науковій фантастиці. / Євген Шкуров // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2015. – Вип. 43. – Част. 2. – С. 341–347.
 8. Шкуров Є. Становлення наукової фантастики у ХІХ столітті / Євген Шкуров // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2015. – Вип. 46. – С. 334–355.
 9. Шкуров Є. Художня фантастика в дихотомії "віра – невіра" / Євген Шкуров // Літературознавчі студії : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2017. – Вип. 48. – Част. 2. – С. 268–281.

Стаття в іноземному виданні:

1. Shkurov Y. Ontology of Science Fiction Image / Yevhen Shkurov // Spheres of Culture (Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies) / Editor-in-Chief prof. I. Nabytovych; Volume XIII. – Lublin : Maria Curie-Sklodowska University, 2016. – P. 263–272.

Статті в інших виданнях:

1. Шкуров Є. Основне стратегіє осмишљавања Номо Futurusa у фантастичној књижевности / Евгениј Шкуров // Тело у словенској футурафантастици; [уред. Дејан Ајдачић]. – Београд : SlovoSlavia, 2011. – С. 307–337.
2. Шкуров Є., Ајдачич Д. Світ богів та його руйнування у циклі Юрія Нікітіна / Євген Шкуров, Деян Ајдачич // Слов'янська фантастика : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ Київський університет, 2012 – С. 296–309.
3. Szkurow J. Podstawowe strategie przedstawiania Homo Futurus w literaturze fantastycznej / Jewgenij Szkurow // Ciało w futurofantastyce słowiańskiej / pod redakcją naukową Dejana Ajdačicia i Wacława Waleckiego. – w : Collegium Columbinum, 2012. – str. 255–279.
4. Піскорська Г. А., Шкуров Є. В. Розвиток інформаційного суспільства у Франції / Г. А. Піскорська, Є. В. Шкуров // Актуальні проблеми міжнародних

- відносин : [зб. наук. праць]. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2012. – Вип. 109. – Част. 1. – С. 212–217.
5. Шкуров Є. Природа людського у науково-фантастичній новелі С. Лук'яненка «Л – означає люди» / Євген Шкуров // Теорія літератури: концепції, інтерпретації : [наук. зб.]; [ред.-кол.: Л. В. Грицик (голова) та ін.]. – К., 2014. – С. 309–319.
 6. Шкуров Є. Поняття фантастичного у маніфесті Шарля Нодьє «Про фантастичне у літературі» / Євген Шкуров // Теорія літератури: концепції, інтерпретації : [наук. зб.]; [ред.-кол.: Л. В. Грицик (голова) та ін.]. – К., 2015. – С. 279–289.
 7. Шкуров Є. В. Людина і техніка в оповіданні С. Лук'яненка «Нема чого ділити» / Є. В. Шкуров // Слов'янська фантастика : [зб. наук. праць]. – К. : Освіта України, 2015. – Том 2. – С. 402–411.
 8. Шкуров Є. В. Деградація людини в повісті С. та М. Дяченків «Лихоманка» / Є. В. Шкуров // Слов'янська фантастика : [зб. наук. праць]. – К. : Освіта України, 2016. – Том 3. – С. 165–172.

АНОТАЦІЯ

Шкуров Є. В. Антропологічна парадигма сучасної наукової фантастики. –

Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.06 – теорія літератури. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017.

У дисертації вперше в українському літературознавстві здійснено комплексний аналіз проявів та місця людини в сучасній науково-фантастичній літературі та запропоновано типологію візій людини в науковій фантастиці. Об'єктом дослідження стали твори письменників-фантастів порубіжжя ХХ та ХХІ ст. (Т. Чан, С. Лук'яненко, Х. Райаніемі, Г. Іган, Ю. Нікітін, М. та С. Дяченки, М. Резнік та Л. Робін, В. Кузьменко та інші). Людина посідає головне місце в художньому осмисленні науково-фантастичних творів та проявляється у кількох аспектах: в ідейно-тематичному рівні твору, образі автора, персонажах, соціокультурних реаліях, природі. Специфіку проявів людини можна аналізувати в духовно-аксіологічному аспекті, морально-психологічному та плані тілесності. Однією з центральних категорій, яку осмислює наукова фантастика, стає техніка. Погляди письменників на цю проблему приводу згруповані у два різновиди: технонегативний, за якого наука і техніка зображені як причина нещастя, та технопозитивний, яке навпаки вбачає у техніці дорогу до кращого майбутнього. Виокремлено кілька основних стратегій художнього осмислення людини. Зокрема, це візії автоеволюції (трансформація людини за допомогою втручання біотехнологій, технічних модифікацій або їх поєднання), природного розвитку, стагнації, деградації та комбінований тип.

Ключові слова: наукова фантастика, людина, автоеволюція, природний розвиток, стагнація, деградація, комбінований тип візії змін людини.

АННОТАЦИЯ

Шкуров Е.В. Антропологическая парадигма современной научной фантастики. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.06 – теория литературы. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2017.

В диссертации впервые в украинском литературоведении осуществлен комплексный анализ проявлений и места человека в современной научно-фантастической литературе, а также предложена типология видений человека в научной фантастике. Объектом исследования стали произведения писателей-фантастов рубежа XX и XXI века (Т. Чан, С. Лукьяненко, Х. Райаними, Г. Иган, Ю. Никитин, М. и С. Дяченко, М. Резник и Л. Робин, В. Кузьменко и другие). Человек занимает главное место в научно-фантастическом произведении, проявляя себя в идейно-тематическом плане, образе автора, персонажах, социокультурных реалиях, природе. Специфику проявлений человека можно рассматривать в измерениях духовно-аксиологическом, морально-психологическом и телесном. Одной из центральных категорий, которую осмысливает научная фантастика, становится техника. Взгляды писателей на эту проблему сгруппированы в два русла: технонегативное, в котором наука и техника изображаются как причина бедствий, и технопозитивное, которое, наоборот, видит в технике дорогу к лучшему будущему. Выделены несколько основных стратегий художественного осмысления человека: автоэволюция (трансформация человека путем биотехнологических, технических модификаций либо их синтеза), природное развитие, стагнация, деградация и комбинированный тип.

Ключевые слова: научная фантастика, человек, автоэволюция, естественное развитие, стагнация, деградация, комбинированный тип визиизменений человека.

SUMMARY

Shkurov E.V. Modern Science Fiction Anthropologic Paradigm. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences majoring in literary theory (10.01.06). – Taras Shevchenko National University of Kyiv of Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

For the first time in Ukrainian literary studies, this dissertation presents a comprehensive analysis of display of a human being and his place in modern science fiction, it also sets forth a typology of human being representations in science fiction. Works of science-fiction writers at the turn of XXIst century (T. Chan, S. Lukianenko, H. Rajaniemi, G. Egan, Yu. Nikitin, M. and S. Diachenko, M. Reznik and L. Robin, V. Kuzmenko) are the subject of inquiry.

Science fiction is a kind of artistic fiction, in which fantastic element, which is determinative for the structure of a work, is argued with help of artistically simulated scientific discoveries or technological inventions. Science fiction is focused on human being, who develops oneself through ideological and thematic structure of a work, author

and characters, sociocultural circumstances, and nature. Human being display characteristics in abovementioned aspects may be described in terms of mental and axiological, moral and psychological measurements and physicality. Engineering is one of fundamental categories comprehended by science fiction. Based on authors' attitude to engineering two approaches may be separated: against engineering, according to which science and engineering are described as the source of disasters and catastrophes, and pro-engineering, according to which engineering is seen as a promise of a better future.

Science fiction tries to analyze the perspectives and changes of mankind and an individual, with art modeling the changes in accordance with the provisions of the discoveries and science. Vision of human issue in modern science fiction is ambivalent: there are works, whose authors are pessimistic about human's future and place in the world but there are also many optimistic art models. Anthropological credo of modern science fiction is that it postulates belief in the human spirit and soul in the territory of the changes of the world and human own nature.

Several major strategies of literary understanding of a human being may be separated based on the analysis of representation of human being in science fiction: auto-evolution (an intended and controlled human being metamorphosis through biotechnological, technological modifications, or mixed type of modifications, when biotechnological and technical operations are combined), natural development, stagnancy, degradation and combined type. Science fiction is pondering human vision with delving into the discourse of the latest science and technology achievements, including nanotech science, computer science, biotechnology etc.

Keywords: *Science Fiction, Human, Auto-Evolution, Natural Development, Stagnancy, Degradation, Combined Type of Human Being Development Understanding.*